

Lotte Huniche

Fra organisme til krop i den kritiske psykologi

Et bidrag til kategoriudvikling om krop

Resumé

Denne artikel bidrager til en kritisk psykologisk kategori om krop. Arbejdet er motiveret af tre forskellige opmærksomheder: For det første, at psykologiske problemstillinger i det 21. århundrede synes at kalde på analyser af hvordan kroppen har betydning som biologisk og funktionel materialitet i situerede menneskers liv og virke. For det andet, at krop ikke optræder som begreb eller kategori i de tidlige kritisk psykologiske grundlagsværker. For det tredje, at der siden grundlagsværkerne kun er få eksempler på kritisk psykologiske arbejder med fokus på krop. Artiklens forslag til kategoriudvikling tager afsæt i etableringen af begrebslig kontinuitet fra den psyko-fylogenetiske (arts-historiske) udviklingsforståelse om sammenhæng mellem *organisme*, *psyke*, *livsvirksomhed* og *omverdensforhold* til en ontogenetisk (individualhistorisk) udviklingsforståelse om sammenhæng mellem *krop*, *subjektivitet*, *situeret virke* og *omverdensbetingelser*. På den måde kan der i aktual-empiriske analyser rettes fokus også mod betydningen af kroppens biologiske og funktionelle materialitet, som væsentlige aspekter i den samfundsmæssige formidling af subjekters eksistens under specifikke omverdensbetingelser. Bolden gives således op til fortsatte diskussioner af krop på kritisk psykologisk grundlag, men også meget

gerne på tværs af andre teoretiske perspektiver på krop.

Nøgleord: kritisk psykologi, kategoriudvikling, fylogenese, ontogenese, organisme, krop

Indledning

I denne artikel gøres der et forsøg på at bidrage til udviklingen af en kategori om krop på kritisk psykologisk grundlag. Forsøget på kategoriudvikling er motiveret af tre forskellige opmærksomheder: for det første, at de psykologiske problemstillinger der præger starten af det 21. århundrede, rejser en række spørgsmål om, hvordan kroppen er betydningsfuld i situerede subjekters liv og virke. For det andet en undren over, at der ikke er udviklet en kategori om krop i de tidlige kritisk psykologiske grundlagsværker. Organismen er et væsentligt moment i analysen af den psyko-fylogenetiske (arthistoriske) udviklingsproces, hvor der er fokus på hvordan *organisme*, *psyke*, *livsvirksomhed* og *omverdensforhold* udvikles i en sammenhængende proces over tid. I forhold til den ontogenetiske (individualhistoriske) udvikling rettes fokus imidlertid mod sammenhængen mellem *subjektivitet*, *handleevne* og *samfundsmæssige betingelser*. Organismen ophæves dermed i kategorier med fokus på sammenhængen mellem psykiske

(herunder fx motivationelle, emotionelle, kognitive), handlingsrettede og samfundsmæssige aspekter, mens kroppen med dens biologiske og funktionelle materialitet, som den kommer til udtryk i menneskers situerede liv og virke på mangfoldige andre måder, er fraværende. For det tredje, at der siden grundlagsværkerne, og på trods af den markante korporeale vending i human- og samfundsvidenskaberne fra 1980'erne og frem, kun findes få eksempler på kritisk psykologiske arbejder med fokus på krop.

På baggrund af disse tre opmærksomheder foreslås en kritisk psykologisk kategori om krop. Forslaget tager udgangspunkt i den psyko-fylogenetiske udviklingsforståelse, hvor *organisme, psyke, livsvirksomhed og omverdensforhold* indbyrdes forudsætter hinanden. Derpå argumenteres der for, at denne udviklingsforståelse kan videreføres til det ontogenetiske niveau med kategorierne *krop, subjektivitet, situeret virke og omverdensbetingelser*. Gennem en introduktion af kroppen som særskilt kategori kan der i aktual-empiriske analyser rettes fokus mod de biologiske og funktionelle aspekter af den kropslige materialitet, som væsentlige momenter i den individuelle formidling af samfundsmæssig eksistens under givne betingelser.

Psykologiske problemstillinger i det 21. århundrede

Den første opmærksomhed, i arbejdet med at udvikle en kategori om krop, handler om betydningen af den biologiske og funktionelle kropslige materialitet for de psykologiske problemstillinger der præger vores tid. Fx hvordan kropslige og psykiske processer hænger sammen i forbindelse med psykiske lidelser, overbelastning og traumer. Eller hvordan kroppen erfares og forstås i sammenhæng med hvordan de biologiske processer udspiller sig igennem kønsskifte, menopause, under psykoser eller påvirkning af psykofarmaka. Det kunne også være hvordan strukturelle arrangementer

og politiske målsætninger har betydning for kropslig og psykisk disciplinering (se Staneks artikel i denne udgivelse), eller hvordan kroppens fungeren har betydning for udvikling og deltagelse i sociale fællesskaber for mennesker med et fysisk handicap eller en aldrende krop (se Borchorsts artikel i denne udgivelse). Endelig er kroppen også impliceret som en del af de eksistentielt grundvilkår, i selvforståelser og befindende.

Det er faktisk tiltagende svært *ikke* at spekulere på, hvordan kropslig materialitet, men også omverdensrelaterede betingelser har betydning for psykologiske problemstillinger i tiden (Seidenfaden, 2022). Fx stiger forekomsten af angst, depression, spiseforstyrrelser og andre former for selvskadende adfærd især blandt unge. Disse psykiske lidelsesformer kan anskues som udtryk også for sansende kroppe der er trængte på særlige måder af det samfundsmæssige tempo og de allestedsnærværende optimeringsidealer, samtidig med at selve lidelsesformerne virker tilbage på kroppen og former subjektiviteten. Kognitive vanskeligheder diagnosticeres i stigende grad som ASF, ADHD/ADD, OCD. Det synes derfor væsentligt at have fokus på, hvordan kroppens sanser og neurale systemer spiller ind og påvirkes af omverdensbetingelser og hvad sådanne påvirkninger betyder for kognitiv udvikling og for menneskers liv og virke generelt. Et stigende antal mennesker rammes af stress, udbrændthed og PTSD, hvilket har ansporet udviklingen af nye psykologiske forsknings- og praksisfelter under betegnelser som belastningspsykologi, psykotraumatologi og naturterapi. Disse behandlingsformer udvikles med en antagelse om, at bedring går gennem kroppen. De er indrettet på at trække tempoet ud af dagliglivet og tilbyde omgivelser og aktiviteter der giver krop, sind, og sanser mulighed for at falde til ro og restituere.

En anden problematik er ensomhed, som er udbredt både i den ældre befolkningsgruppe, men også blandt enlige mænd og studerende.

Ensomhed er forbundet med større tendens til både fysiske og mentale helbredsudfordringer, men der er ikke megen viden om hvordan de kropslige aspekter hænger sammen med de psykologiske og med livsvirksomhed i en omverdensrelation blandt ensomme. Moderne informations- og kommunikationsteknologier udfordrer i stigende grad den mentale trivsel, fx oplever især yngre kvinder vedvarende stress i forbindelse med brug af sociale medier. Vi ved, at det ikke kun drejer sig om at sociale medier promoverer uopnåelige idealer, men også om at brugen af sociale medier koloniserer livsførelsen, så hjerne og sanser ikke får de nødvendige pauser. Udbredelsen og tilgængeligheden af elektroniske spil, som konstrueres bl.a. med henblik på at virke på kroppens belønningssystem, har betydet at nogle udvikler et forbrug, som går ud over deres generelle befindende. Gamingafhængighed (ved gaming i 40+ timer om ugen) er indført som diagnose i ICD-11 (World Health Organisation, 2019). Endnu et tidstypisk fænomen er opgøret med kønsdikotomien kvinde/mand og deraf følgende spørgsmål om kønsidentitet. Flere mennesker end tidligere underkaster sig medicinske kønsskifteprocedurer med hormonbehandlinger og operative indgreb. Nogle eksperimenterer med forskellige andre kønsmarkører end de biologiske og nogle forbeholder sig retten til at performe deres køn som flydende, snarere end stabilt.

Hæver vi blikket til et globalt niveau har klimaforandringer, ulige fordeling af ressourcer, pandemier og geopolitisk ustabilitet betydning for oplevelsen af personlig og materiel tryk, forudsigelighed og perspektiv på fremtiden. Det anerkendes at sådanne fænomener påvirker menneskers trivsel og at nye angstformer kommer til, som senest fx klima- og coronaangst. At leve i lange perioder med høje niveauer af stresshormoner nedbryder kroppen fysiologisk og påvirker det psykiske befindende. Accelerationen af tempoet i den sociale og samfundsmæssige udvikling, samt idéer om

vækst som fundament for velfærd har betydning for hvordan effektivisering, optimering og monitorering efterstræbes (Rosa, 2010, 2013). Der er behov for at undersøge, hvordan disse ambitioner sætter sig igennem og får betydning i menneskers liv og virke, psykisk så vel som kropsligt, gennem institutionelle arrangementer og former for socialitet, der skriver krop og psyke ind i særlige mulighedsrum og derfor sætter sig i kroppen og subjektiviteten på særlige måder.

Der er også brug for overordnede analyser af kroppens betydning og rolle i udviklingen af selvforståelser, fx i den historiske overgang fra idealer om selvrealisering (som frigørelsesprojekt fra samfundsmæssige normer) til idealer om selvoptimering (som social positioneringsstrategi) i årtierne før og efter årtusindskiftet. Der er brug for at forstå hvordan institutionelle arrangementer og materialitet virker gennem kroppe, fx med fokus på sansning, udfoldelse, interaktion, stemninger, rytmer og disciplinering. Der kan også være brug for at forstå hvordan kroppe udgør en betingelse med særlige muligheder og begrænsninger i daglig livsførelse med sygdom og sundhed, køn, etnicitet, fysisk eller psykisk funktionsnedsættelse, seksualitet og i forhold til reproduktion. Nærmere analyser af omverdensbetingelsernes betydning for menneskers udviklingsmuligheder og for kropsligt og psykisk befindende er væsentlige fokusområder for psykologien som videnskab og praksisfelt i det 21. århundrede. Sådanne analyser vil kunne informere udviklingen af både psykologfaglige indsatser og af de samfundsinstitutioner der former os som mennesker.

Den korporeale vending

Gennem det seneste halve århundrede er det blevet moderne at interessere sig for kroppen og for hvordan krop hænger sammen med sindet og med samfundsmæssige aspekter af menneskers liv. Det er en udvikling der skal forstås på baggrund af adskillige århundreders

udbredte måder at anskue kroppen som modsætning til sjælen, både i åndsvidenskaberne og generelt i den vestlige kulturkreds (Mau, 2021). Kroppen blev her forstået som tættere på det dyriske og djævelske, mens sjælen blev forbundet med det intellektuelle, åndelige og guddommelige. I et vestligt medicinsk perspektiv kan den samme adskillelse iagttages i den bevægelse der gjorde den biologiske krop til ensidig genstand for udforskning og behandling. Gennem 1980'erne opstod en 'korporeal vending' i human- og samfundsvidenskaberne med udviklingen af en mangfoldighed af teoretiske perspektiver på kroppen, her iblandt feministiske, post-koloniale og marxistiske (ibid). Parallelt introduceredes den biopsykosociale model i sundhedsvidenskaberne (Engel, 1977). Denne model har haft stor betydning for anerkendelsen af ikke-biologiske aspekter som relevante for sygdoms- og sundhedsrelaterede problemstillinger, men har til dato ikke bidraget væsentligt til en forståelse af hvordan krop, psyke og socialitet hænger sammen i konkrete menneskers liv.

I samfundsvidenskaberne gjorde bla. Foucault opmærksom på vigtigheden af "non-purely biological view of the body – a non-essentialist politically invested view of it ..." (Cooter, 2010, s. 394). Denne ikke rent biologiske og ikke-essentialiserende, men politisk engagerede forståelse af kroppen, blev af Foucault anvendt i analyser af hvordan magtudøvelse, gennem afstraffelse og disciplinering, historisk har været rettet mod og virkede gennem det korporeale. Man kan læse flere af Foucaults værker som sideløbende analyser af hvordan magtudøvelse på kroppe ændrer sig historisk fra direkte korporlig til subtil og indirekte kropsligt disciplinerende på så forskellige områder af samfundslivet som afstraffelse (1977), psykiatrisk behandling (1961), samt seksualitet, køn og reproduktion (1978). I antropologien har der været sat fokus på kroppen, særligt på kropsliggørelse eller embodiment, altså på hvordan kulturelle og samfundsmæssige

strømninger har betydning for frembringelsen af særlige blikke på kroppe, omgangsformer med kroppe, kropslige identiteter og markører afhængigt af tid og sted (Lock & Nguyen, 2010). Disse nyere samfundsvidenskabelige begreber om krop har hver deres teoretiske rødder, formål og kritiske potentiale. De byder på væsentlige analyser fx af koloniale perspektiver på og omgang med såkaldt primitives kroppe, kapitalismens installering af kroppen som råmateriale i produktionsapparatet, racial rangordning af kroppe som mere eller mindre værdige og værdifulde, sexistisk dikotomiserede og hierarkiserede kroppe, samt disse kropsperspektivers menneskelige, kulturelle og politiske konsekvenser. Fælles for de kritiske human- og samfundsvidenskabelige perspektiver på krop er, at de er optagede af hvad der socialt og samfundsmæssigt gøres med kroppe og hvordan kroppe og mennesker bliver til på den baggrund. I psykologien har der været trukket på poststrukturalistiske, feministiske og diskursive tilgange til at forstå diverse problemstillinger vedrørende krop og psyke. Desuden er der i psykologien tradition for at bygge videre på fænomenologien, fx med Merleau-Pontys begrebsliggørelse af krop som væsentligt forankringspunkt for det oplevende subjekt eller kropssubjektet og med 1.personsperspektivet på at have og være en krop (1992). I andre dele af psykologien er der ligeledes taget tilløb til at undersøge hvordan hjerne, kognition og sansning hænger sammen med perception, emotion, hukommelse, etc.

Den korporeale vending synes ikke at have haft særsilt betydning for kritisk psykologisk teoriudvikling og forskning. Der findes i hvert fald kun få eksempler på kritisk psykologiske arbejder med fokus på krop. Et tidligt og meget omfattende arbejde er Frigga Haugs empirisk funderede og feministisk inspirerede analyser af kvindelivsformer, herunder hvordan kvindekroppen sexualiseres og hvordan kvinder positioneres med særlige muligheder og begrænsninger (1980, 1983, 1987). Haug har i

den sammenhæng udviklet en særlige metode, memory work, til kollektiv udforskning af biografiske, herunder kropslige, livserfaringer (Haug, 2008, 2016). Lux & Vogelsang (2000) har arbejdet på en forståelse af psykologiske problemstillinger afledt af landvindinger i den medicinske genetik. Hofmeister (2003) og Teo (2016) har bidraget med generelle teoretiske overvejelser over hvordan og hvorfor det er relevant at udvikle et begreb om krop på kritisk psykologisk grundlag. Kristensen (2015) har taget udgangspunkt i sundhedspsykologiske problemstillinger og diskuteret manglen på og behovet for et begreb om krop i den kritiske psykologi. Kissow (2013) og Bendix-Olsen (2021) har med forskellige vidensinteresser bidraget med empirisk forankrede analyser af den handicappede krops betydning for subjektivitet, deltagelse og inklusion. Stanek, Røn-Larsen & Johansen (2018) har set på hvordan kroppen får betydning i en pædagogisk sammenhæng (se også Stanek i denne udgivelse). Det sparsomme fokus på krop i kritisk psykologisk forskning og teoriudvikling kan undre, når man betænker den centrale betydning som organismen i sin omverdensrelation tilskrives i den artshistoriske tilblivelsesproces og for udviklingen af det psykiske.

I det følgende genbesøges nogle af grundlagsværkerne i den kritiske psykologi. Det drejer sig om Ute Holzkamp-Osterkamps (1935-) tobindsværk om motivation (1975/76), en artikel om erkendelse, emotionalitet og handleevne af samme forfatter (1979), og Klaus Holzkamps (1927-95) programmatisk udvikling af et samlet kategorisystem for den kritiske psykologi (1985). Formålet er, snævert og selektivt, at indfange hvordan krop er på spil i den kritiske psykologiske kategoriale grundlag. Der tages udgangspunkt i tesen om hvordan den menneskelige natur er samfundsmæssig. Dernæst fokuseres der på, hvordan organismespektet i den psyko-fylogenetiske udviklingsforståelse om sammenhængen mellem *organisme, psyke, livsvirksomhed og omver-*

densrelation nedtones i den ontogenetiske udviklingsforståelse, som har fokus på sammenhængen mellem *subjektivitet, handleevne og samfundsmæssige betingelser*.

Menneskets samfundsmæssige natur

I udgangspunktet bygger det kritiske psykologiske kategorisystem på den marxistiske grundtanke om *menneskets samfundsmæssige natur*:

“Udarbejdelsen af væsentlige træk ved menneskets natur indebærer, nærmere bestemt, udarbejdelsen af væsentlige træk ved menneskets samfundsmæssige natur. (Hos Marx, Engels og Lenin findes, eksplicit eller implicit, mange vigtige videnskabelige udsagn om menneskets natur som samfundsmæssigt).” (Holzkamp-Osterkamp, 1975, s. 44, min oversættelse).

Samfundsmæssigheden som menneskeartens særlige karakteristikum har med andre ord et naturhistorisk grundlag. Menneskets artshistorie er historien om, hvordan organisk liv opstod og hvordan det psykiske har udviklet sig med livsvirksomheden i en omverdensrelation. Samfundsmæssiggørelsen finder altså sted gennem organismens udveksling med de naturgivne omverdensbetingelser. Samfundsmæssigheden som menneskeartens særkende, er både muliggjort af, blevet til igennem og virker til stadighed tilbage også på den menneskelige organismes udvikling. Det hænger først og fremmest sammen med menneskeartens generaliserede evne til ontogenetisk læring (individuel læring gennem livsaktiviteter): “Forinformationen til aktuelle omverdenstilpasningaktiviteter er altså ikke længere kun den i genomet lagrede “artererfaring”, men også lagret “individualerfaring.” (ibid, s.138, min oversættelse). Gennem antropogenesen (fra de tidlige homininer til det moderne menneske) udvikles således den specifikt menneskelige generaliserede udviklings- og læringsevne. Den indebærer en forlængelse af den ontogenetiske udviklingsperiode og afhængigheden af artsfæller både med hensyn til livsoprethol-

delse og tilrettelæggelse af læringsbetingelser frem mod deltagelse i kollektiv livsopretholdelse. Antropogenesen er dermed karakteriseret ved den menneskelige eksistensforms samfundsmæssige uddifferentiering gennem det ontogenetiske læringspotentiale.

Fylogenetisk udvikling af motivation

Holz kamp-Osterkamp fremstiller udviklingen af motivation gennem psyko-fylogenesen ved kritisk at trække på viden fra en række etologiske og psykologiske teorier (1975). Herunder på Leontjews arbejder med den historiske dialektiske tilgang til psykologiens genstand: den menneskelige psyke. Leontjew udviklede en genetisk oprindelses- og differentieringsanalyse af det psykiske baseret på tilgængelige empiriske materialer (1977). Han gjorde op med forestillinger om det psykiske som umiddelbart oplevet indre liv, til fordel for en forståelse af psyken som psykologiens genstandskonstituerende grundkategori, evolutionært udviklet gennem organismen i en livsvirksomheds- og omverdensrelation. Holz kamp-Osterkamp argumenterer for, at fremkomsten af motivation markerer en bestemt udviklingsmæssig overgang i fylogenesen (1975). På et tidligt udviklingsstadium karakteriseres simpelt dyreliv ved spontanaktivitet og handlingsspecifikke energier knyttet til instinktive behov. Med udvikling af evnen til ontogenetisk læring åbnes muligheden for dyrearternes individualhistoriske differentiering af behov i relation til omgivelserne (ibid, s. 190). Differentieringen af behov beror på emotionelle vurderinger "af indre og ydre livsbetingelser" (ibid, s. 155). Organismen bliver i stand til at vurdere den generelle betydning af de specifikke omgivelser for organismens livsvirksomhed. Altså om en situation er udfordrende, hvilket fører til eksploration, eller er truende, hvilket fører til tilbagetrækning (ibid, s. 69). Med denne evne opstår motivation i sin grundform. Igennem overgangen til menneskers samfundsmæssige Kooperation kommer planlagt og organise-

ret arbejde til at udgøre et samfundsmæssigt indgreb i omverdensforholdene. På den måde skabes særlige kooperative betingelse for livssikring (ibid, s. 233). Livssikring på samfundsmæssige præmisser udvikles i sammenhæng med menneskets behovsstruktur og livsvirksomhedens emotional-motivationelle aspekter (1976). I behovsstrukturen indgår en tilskyndelse til at deltage i den samfundsmæssige sikring af livsopretholdelsen, for derigennem at sikre den individuelle. I takt med adskillelsen af samfundsmæssig produktion og individuel livsopretholdelse bliver udviklingen af denne behovsstruktur til en subjektiv nødvendighed. På den måde formidles menneskelig livsopretholdelse i stigende grad gennem udvikling af samfundsmæssige organiseringer.

Motivation i ontogenetisk forstand

I forlængelse af ovenstående argumenterer Holz kamp-Osterkamp for, at det enkelte menneske i et classesamfund arbejder under en eller anden form for tvang, når det indgår i sammenhænge, hvor det ikke har mulighed for at deltage i rådigheden over den fælles livssikring. Hvis en handling udføres under samfundsmæssig tvang, er den ikke motiveret, men udelukkende en viljesmæssig indsats (1976, s. 112). Ifølge Holz kamp-Osterkamp er menneskelig motivation således et udtryk for individets forhold til sin egen subjektive livssituation og deltagelse i fælles livsopretholdelse under de givne samfundsmæssige betingelser. Motiveret livsvirksomhed formidles over de samfundsmæssigt regulerede muligheder for behovsopfyldelse og udvikles gennem kooperativ deltagelse i rådighed over livsbetingelserne. Menneskets samfundsmæssige behovsstruktur er således hængt op på delagtighed i den samfundsmæssige realitetskontrol og den kooperative integration af muligheder for tilvejebringelse af tilstrækkelige betingelser for individuel behovsopfyldelse.

Forståelsen af motivation som kropsligt forankret udtryk for drivkraft udvikles af Holz-

kamp-Osterkamp i ontogenetisk forstand i retning af motivation forstået som psykologisk evaluering af de samfundsmæssige betingelser for deltagelse i fælles sikring af individuel behovsopfyldelse. På den måde efterlades de kropslige processer i menneskers liv og virke, som motivation er et udtryk for. Man kan sige, at organismeaspektet ophæves i motivation som psykologisk kategori. Hvis man i stedet holder fast i, at motivation må forstås som et som kropsligt forankret udtryk for drivkraft, bliver det muligt at udforske hvordan fravær af tvang ikke nødvendigvis eller entydigt indebærer realisering af handlemuligheder i retning af kooperativ livssikring. Ligesom tvang ikke nødvendigvis betyder en realisering af handlemuligheder i retning af individuel livssikring. Med andre ord kan handlemuligheder aktualiseres både i retning af individuel livssikring, i retning af kooperative bestræbelser på ændring af betingelserne, eller en hvilken som helst anden retning i menneskers liv og virke. Dermed kan motivation forstås som en drivkraft i den kropsligt, sansemæssigt, emotionelt og kognitivt forankrede forholdene sig til omverdensforholdene, herunder de samfundsmæssige betingelser for livsopretholdelse (se Axel i denne udgivelse, samt Kousholt, Krejsler, & Nissen, 2019, for uddybning og diskussion af motivationsbegrebet).

Emotion, kognition og handleevne i ontogenesen

Efter arbejdet med motivation i tobindsværket¹ retter Holzkamp-Osterkamp fokus mod sammenhængen mellem kognition, emotionalitet og handleevne i en udgivelse, som er oversat til dansk (Holzkamp-Osterkamp, 1979). Her kan man læse, at på et tidligt specificitetsniveau genspejler organismer enkeltvurderinger af komplekse omverdensforhold som en sammensat kvalitet i form af en emotionel stem-

ning. Den emotionelle stemning udstikker en generel handlingsretning. På det specifikt menneskelige udviklingsniveau er sammenhængen mellem handling og mål/behov ikke naturgiven, men stillet som opgave. De mål/behov der søges realiseret med handlinger er, med andre ord, ikke længere integreret i spontane handleimpulser, men defineret ved de nødvendigheder, der hører til sikringen af det samfundsmæssige liv. For at kunne bestemme konkrete handlealternativers subjektive tilfredsstillelsesværdi må de derfor først overvejes.

“På det menneskelige niveau betyder en “positiv” forandring af det subjektive befindende ikke en kortfristet, hedonistisk stræben efter et umiddelbart individuelt velbefindende. Tværtimod overskrider menneskets emotioner altid den aktuelle situation og det konkrete individ i en genspejling af det samfundsmæssige liv. Menneskets kendskab til sin almene “behøven” nødvendiggør ikke blot en tilfredsstillelse af det aktuelle behov, men også en subjektiv sikkerhed for den fremtidige tilfredsstillelsesmulighed for alle behov.” (ibid, s. 242).

Ifølge Holzkamp-Osterkamp er den emotionelle vurdering af omverdensbetingelserne en del af enhver erkendelsesproces “som vurderende formidlingsinstans mellem kognition og handling” (1975, s.154, min oversættelse). I kraft af emotionernes helhedsprægede og sammenfattende karakter, formidles og accentueres de informationer, som ellers ville forblive upåagtede og ikke medinddragede i processerne hvor handling rettes mod bestemte mål og problemer. Gennem den emotionelle tilbagemelding om individets samlede situation, vejledes og korrigeres altså den bevidste forholdene sig til omverdenen og til afgrænsningen af individets mål og opgaver i den (s. 243-244). Afklaringen af individets emotionalitet, dvs. omsætningen af de spontane handleimpulser i bevidst handling, beror desuden på social integration, som giver subjektiv sikkerhed for, at man i omsætningen af spontane handleimpulser får andres støtte, bliver accepteret af den sociale omver-

1 I tobindsværket konciperes motivation som specifikt aspekt af emotionaliteten (1975, s. 151).

den og ikke kommer i modsætning til og konflikt med den og dermed bliver umiddelbart eksistentielt truet (s. 244). At gennemføre en analyse af kognitive og emotionelle processer i forhold til handleberedskab og handleevne betyder, ifølge Holzkamp-Osterkamp, at behandle problemet om subjektets kognitive og emotionelle bearbejdning af, om det kan eller ikke kan forandre relevante livsbetingelser. Hun argumenterer for, at dette problem er centralt, fordi den specifikt menneskelige livsvirksomhed er karakteriseret ved aktivt forandrende og kooperativ indflydelse på relevante livsforhold (s. 237).

“Som vi har kunnet påvise ved en indgående funktional-historisk analyse af betingelserne for uddifferentieringen af emotionaliteten fra livsproccessen (sml. Holzkamp-Osterkamp 1976 og 1977) udgør emotioner vurderinger af de kognitivt opfattede omverdensforhold med disses subjektive betydning og de individuelle handlemuligheder overfor dem som målestok. Emotionerne er dermed et væsentligt bestemmelsesmoment for de handlinger, som vedrører de kognitivt opfattede omstændigheder og begivenheder. Disse emotionelle vurderinger af omverdensbetingelserne ligger til grund for enhver livsvirksomhed.” (ibid, s. 240).

Forståelsen af kognition, emotion og handleevne som gensidigt konstituerede udvikles af Holzkamp-Osterkamp i en retning hvor de situerede, kropslige sansninger ophæves i det emotional-kognitive system som handlingsledende i sammenhæng med det samfundsmæssige mulighedsrum. Den emotionelle vurdering af omverdensbetingelser, omstændigheder og begivenheder beror godt nok på “information” som er umiddelbart tilgængelig gennem sansning, men Holzkamp-Osterkamp lægger vægt på, hvordan emotionelle vurderinger af kognitivt opfattede omverdensforhold udstikker en handlingsretning og på hvordan menneskets evne til bevidst refleksion over subjektivt opfattede muligheder og begrænsninger bidrager til konkretisering af handling. Dermed ophæ-

ves de mere omfattende sansemæssige processer i disse udvalgte psykologiske kategorier, som mister forbindelsen til kroppens biologiske og funktionelle materialitet situeret i specifikke omverdensbetingelser.

Den psyko-fylogenetiske udviklingsforståelse i Grundlegung

I “Grundlegung der Psychologie” giver Holzkamp et samlet bud på opbygningen af et kritisk psykologisk kategorisystem baseret på historisk dialektisk materialisme (1985) (for en uddybning se min første artikel i denne udgivelse). Også Holzkamp fremhæver, at antropogenesen, hvorigennem mennesket gradvist differentieres fra at være flokbaserede hominider til mennesker i produktionssamfund, er karakteriseret ved at individuel læring overtager den centrale betydning for udviklingen af individets forhold til sin omverden. Kroppens biologiske og funktionelle materialitet formes som en del af denne udvikling. Med overgangen til produktionssamfund konstitueres mennesket i en ny relation til sine omverdensforhold. Behovstilfredsstillelse sker gennem samfundsmæssigt formidlede aktiviteter, som dermed bliver den samfundsmæssige udvikling mere betydningsfuld for den fortsatte artsudvikling end den genetiske (ibid, s. 181). Dette kalder Holzkamp for et *dominansomslag*: den artsbaserede genomiske udvikling slår om i en individuelt baseret udvikling gennem læring i en samfundshistorisk helhedsproces. Holzkamp begrundet sin påstand med, at den samfundshistoriske helhedsproces går hurtigere end den genomiske, som derfor mister betydning (ibid, s. 183). Den samfundsmæssige udvikling bliver dermed mere afgørende for menneskelig udvikling end den langsommere psyko-fylogenetiske udvikling gennem mutation og selektion. De stadig mere omfattende former for samfundsmæssig Kooperation bliver altså en afgørende anderledes mulighedsbetingelse for menneskeligt virke efter dominansomslaget.

Den ontogenetiske udviklingsforståelse i Grundlegung

Holzkamp er subjektivtvidenskabeligt optaget af det psykiskes udvikling som en integreret del af organismeudviklingen frem mod den specifikt menneskelige eksistensform. Gennem analysen af funktions- og dominansomslag viser han, hvordan organismens karakteristika fra tidligere udviklingstrin transformeres i de efterfølgende og altid i en omverdensrelation. I modsætning til Marx, som interesserer sig for hvordan den menneskelige krop bliver gjort til ressource i det kapitalistiske produktionsapparat, forbliver Holzkamp ved en interesse for organismens integration af de psykiske processer i livsvirksomheden. Derved står den generaliserede handleevne centralt i karakteristikken af det specifikt menneskelige, idet den muliggør formidling af den menneskelig eksistens i forhold til omverdensbetingelserne. Handleevne i individualhistorisk forstand, altså personlig handleevne, udvikles i GdP med begreberne om udvidende (kollektiv og langsigtet) og restriktiv (individueel og kortsigtet) handleevne. Vejen til udvidende handleevne går gennem bevidstgørelse om de individuelle fordele ved den udvidende, altså kollektive og langsigtede, handleevne.

Denne begrebsliggørelse trækker på en marxistisk grundtanke om den naturgivne nødvendighed af kollektive former for modstand mod udnyttelse i kapitalistiske samfundsstrukturer og danner grundlag for at udstikke psykologisk praksis som et bidrag til bevidstgørelse med henblik på udvidende handleevne. Denne bevidstgørelsesnødvendighed peger på, at kollektive former for livsopretholdelse ikke længere er givne i organisme-omverdensforholdet, men må læres. Denne læring er nødvendig, fordi den organismebaserede tilskyndelse til kollektiv livsopretholdelse i stigende grad udfordres af muligheder for individuel livsopretholdelse.

Hos Holzkamp fører den psyko-fylogenetiske udviklingsforståelse altså over antropoge-

nesen til en ontogenetisk udviklingsforståelse, hvor samfundsmæssigheden bliver definerende (1985). Igennem denne analytiske differentiering flyttes fokus fra sammenhængen i den psyko-fylogenetiske udviklingsproces mellem *organisme, psyke, livsvirksomhed og omverdensforhold*, gennem en konkretisering af den antropogenetiske udviklingsproces, til et fokus på sammenhængen på det ontogenetiske niveau mellem *subjektivitet, handleevne og samfundsmæssige betingelser* (ibid, kap. 6-8). Herved underordnes organismeaspektet kategorier som psyke, handleevne, motivation, emotion, kognition, befindende, som dermed får større betydning i forståelsen af den samfundsmæssige formidling af individuel eksistens. Denne underordning af organismeaspektet i kategorier med vægt på de psykiske aspekter af den menneskelig eksistens kan iagttages også med begreberne om tolkende og begribende forståelser (hvor der lægges vægt på kognitive, bevidsthedsmæssige og intellektuelle aspekter), og emotioner som vurderinger af den samlede livssituation (hvor de sansebaserede processers betydning underordnes).

Desuden sker der en kategorial forskydning fra omverdensforhold [Umweltverhältnisse] til totalsamfundsmæssig handlesammenhæng [Totalgesellschaftliche Handlungszusammenhang] som abstrakt udtryk for de strukturelle betingelser under kapitalismen og med fokus på hvordan mennesker både er underlagt og kan gribe forandrende ind i dem. Her ophæves de kontekstspecifikke materielle omverdensforhold, som er væsentlige for menneskers liv og virke, i et begreb om samfundsforhold. Samlet set ændres udviklingsforståelsen af sammenhæng mellem organisme, psyke og livsvirksomhed i en omverdensrelation til en udviklingsforståelse der på det ontogenetiske niveau nedtoner det organismiske og favoriserer psykologiske, handlings- og samfundsorienterede aspekter af menneskers liv og virke. Fokus flyttes hen imod subjektets evne til at vurdere og reflektere over sine samfundsmæs-

sige betingelser og handle strategisk langsigtet. Det er altså både kroppen og omverdensforholdene i bredere forstand end de samfundsmæssigt strukturelle, der underordnes de kritisk psykologiske kategorier.

Hvorfor mister kroppen terræn i kategorisystemet på det ontogenetiske niveau?

Det kan undre, at kroppen med dens biologiske og funktionelle materialitet underordnes på det ontogenetiske niveau, hvor fokus rettes mod den samfundsmæssige formidling af individuel eksistens. Det havde den ikke behovet. Måske hænger det sammen med, at kritiske psykologer tilbage i 1970'erne især var optagede af at udvikle en psykologi, som politisk og socialt forankret projekt, der kunne bidrage til menneskers bevidstgørelse og emancipation overfor samfundsmæssigt indlejrede, strukturelle begrænsninger. Psykologiens frisættende potentiale blev altså søgt realiseret gennem udvikling af teoretiske forståelser af det psykiskes funktionen under de givne samfundsmæssige betingelser (politisk, økonomisk og strukturelle), for derigennem at støtte mennesker til at forstå grundene til deres psykiske befindende og sætte dem i stand til at gribe forandrende ind i deres aktuelle betingelser gennem subjektive forholdemåder. Psykologiens frisættende potentiale blev altså søgt realiseret gennem udvikling af teoretiske forståelser af subjektets psykiske befindende og forholdemåder under kapitalismen som samfundsmæssigt struktureringsprincip.

Det frisættende projekt blev også søgt realiseret gennem bestræbelser på at gøre de teoretiske forståelser relevante for udviklingen af psykologisk faglighed gennem etablering af samarbejde på tværs af forskning og praksis (Holzkamp, 2005; Markard, Holzkamp & Dreier, 2004). Med kritisk psykologisk praksisforskning som aktual-empirisk forsknings-tilgang kunne samarbejdet tage udgangspunkt i udforskningen af aktuelle problemstillinger

formuleret fra et bruger- og praksisperspektiv. Både psykologfaglige indsatser og teoriudvikling kunne dermed kvalificeres gennem fælles udforskning og refleksion af involverede parternes perspektiver. Det teoretiske og metodiske udviklingsarbejde var således rettet mod at fastholde en tæt forbindelse mellem teori og praksis, så de gensidigt kunne informere hinanden.

I disse bestræbelser var kropslige processers grundlæggende sammenhæng med psykiske i menneskers samfundsmæssige livsvirksomhed i en aktuel omverdensrelation nok underforstået, men kropsaspektet og betydningen af de bredere omverdensforhold med forandrede miljømæssige og teknologiske betingelser for menneskers liv og virke, men også for relationen selv, fik altså ikke særskilt opmærksomhed. Den kritisk psykologi var især optaget af at integrere biologisk viden i den funktional-historiske kategoriudvikling, for at kunne forstå subjektets befindende og forholdemåder under samfundsmæssige (kapitalistiske) betingelser. I mindre grad har der været fokus på hvordan kroppen har betydning som biologisk og funktionel materialitet i subjektets liv og virke under konkrete og foranderlige omverdensbetingelser. Netop fordi den kritiske psykologi har vist hvordan krop og psyke er uløseligt forbundet med livsvirksomheden i en omverdensrelation er det væsentligt at holde fast i, hvordan fortsatte forandringer af omverdensforhold, samfundsmæssige såvel som miljømæssige og teknologiske, virker tilbage og får betydning også kropsligt materielt i menneskers liv og virke.

Forslag til udvikling af kategorial kontinuitet

En del er hændt siden grundlagsarbejdet med den kritiske psykologiske kategorier i 1970'erne og 1980'erne, både i de videnskaber der trækkes på og med hensyn til den samfundsmæssige, miljømæssige og teknologiske udvikling. De tidlige psyko-fylogenetiske udviklingspro-

cesser forløb uendeligt meget langsommere end antropogenesen, og nu tales der om den posthumane tidsalder, hvor menneskeskabte forhold er definerende for den naturhistoriske udvikling (Zalasiewicz et al, 2015). Den øgede samfundsmæssige udviklingshastighed er dermed blevet afgørende for mennesket i det 21. århundrede. Det var med samfundsmæssiggørelsen af den menneskelige natur at udviklingstempoet for alvor tog fart. Liv opstod på jorden for rundt regnet 3.8 milliarder år siden, men det er kun omkring 100.000 år siden at menneskearten begyndte at sprede sig fra det afrikanske kontinent til resten af kloden, kun ca. 6000 år siden at mennesket begyndte at domesticere hesten og dermed kunne bevæge sig hurtigere og over længere distancer (kamelen blev domesticeret for ca. 4500 år siden). For omkring 250 år siden tog den industrielle revolution sin begyndelse. I 1804 stod det første damplokomotiv klar, hvilket ændrede vilkårene for transport af gods og satte skub i den industrielle produktion indenfor et par årtier. I 1888 blev den første automobil patenteret og den kunne skyde en fart på 9 km i timen. Allerede i perioden mellem 1908-27 solgte Ford Motor Company 15 millioner eksemplarer af den billige Ford T model, som havde en top-hastighed på knap 80 km i timen. Det er 45 år siden, at de første personlige computere kom på markedet og de yngste nulevende generationer er vokset op med tablets og smartphones.

Menneskets samfundsmæssige natur ser altså ud til at betyde, at den hastighed med hvilken mennesket ændrer sine omverdensforhold nærmest er steget eksponentielt indenfor de seneste få årtier. Den samfundsmæssige organisering af livsopretholdelsen i det 21. århundrede udfordrer ikke bare miljøet, biodiversiteten og den menneskelig organisme, men har ændret grundlaget for menneskelig livsopretholdelse globalt og lokalt. Man kan fremhæve antropologen Margaret Locks mangeårige interesse for og bidrag til en biomedicinsk antropologi og senest til en forståelse

af, hvordan mennesket i det antroposcene i høj grad påvirkes af epigenetiske ændringer, som følge af samfundsskabte påvirkninger af vores naturlige omgivelser: forurening af luft, jord, og drikkevand, industriel fødevarerproduktion, brug af hormonforstyrrende stoffer, overforbrug af antibiotika, etc. Epigenetikken har med andre ord betydning for den menneskelige organismes fortsatte udvikling (Lock, 2020). Menneskets samfundsmæssige natur har muliggjort en stigende kontrol med og udnyttelse af de naturlige ressourcer til et punkt hvor naturen, herunder den menneskelige organisme, er udfordret på vanskeligt kontrollerbare måder. Dermed produceres nye psykologiske problemstillinger. I den vestlige verden udfordres den kropsligt forankrede og socialt situerede menneskelige subjektivitet fx af informations- og kommunikationsteknologier. Den massive udbredelse af online aktiviteter påvirker den komplekse fysiologiske sammenhæng mellem kognition, emotion, bevægelse, socialitet, etc.

Selvom de samfundsmæssige organiseringer får stadigt større betydning for den fortsatte artsudvikling gennem antropogenesen, kan man indenfor rammerne af den kritiske psykologi argumentere for, at natur og samfund fortsat må forstås som hinandens forudsætninger. Den menneskelige organismes naturhistorie har bidraget til og er fortsat formet af det som organismen møder i sin omverden. Det er de naturgivne organiske livsprocesser der muliggør en menneskeart, som udnytter, manipulerer og omformer allehånde naturgivne ressourcer og processer, inklusive dets egne. En menneskeart som i stigende grad kan modellere sin egen organisme, udbedre mangler og forlænge liv. Af disse grunde kan man med den kritiske psykologi anføre, at *menneskets natur* bliver *samfundsmæssig* på stadigt mere omfattende, komplicerede og afgørende måder. Man kan også anføre, at selvom mennesket i stigende grad kan manipulere og kontrollere omverdensforholdene på måder der har gennemgribende betydning for klodens udvikling hæn-

ger menneskelig livsudfoldelse stadig sammen med det naturgivne, organiske livsgrundlag og de i omverdensbetingelsernes givne materielle betingelser.

Forslaget til kritisk psykologisk kategoriudvikling handler derfor i al væsentlighed om at indføre en kategori om den biologisk og funktionelt materielle krop på det ontogenetiske niveau, i forlængelse af den psyko-fylogenetiske kategori om organisme. Med andre ord at videreføre den psyko-fylogenetiske udviklingsforståelse om organisme, psyke og livsvirksomhed i en omverdensrelation til det ontogenetiske niveau, som må suppleres med en kategori om krop. Udviklingsforståelsen må også suppleres med et begreb om omverdensforhold i bredere forstand end dem der sigtes mod med kategorien om samfundsmæssige betingelser, som primært har fokus på de strukturelle og økonomiske forhold under kapitalismen. På den måde åbnes der for, at fokus kan rettes mod andre relevante omverdensforhold, afhængigt af hvad der er relevant for den problemstilling der udforskes. Med en sådan kategoriudvikling om sammenhængen mellem *krop, subjektivitet, situeret virke, og omverdensbetingelser* kan aktual-empiriske analyser rettes mod kroppens biologiske og funktionelle materialitets betydning for subjektiviteten og mod hvordan omverdensbetingelser i bredere forstand virker tilbage på og får betydning i menneskers liv og virke. Måden krop og omverdensbetingelser bringes i analytisk fokus vil være forskelligt afhængigt af det empiriske felt og den problemstilling der udforskes. Desuden kan denne begrebsudvikling give fornyet anledning til at inddrage anden videnskabelig viden, fx økologiske psykologi, neurobiologi, kognitionspsykologi, audiologopædi, handicapforskning, medicinsk teknologiudvikling, antropologi og sociologi, i analyser af psykologiske problemstillinger (Lock, 2017, 2018, 2020; Niewöhner & Lock, 2018; Vermeulen, Tamminen & Webster, 2012).

Afrunding

Indeværende forslag til kategoriudvikling udspringer af behovet for at kunne forstå hvordan kroppen og de biologiske og funktionelle aspekter af kropslig materialitet spiller en rolle i nutidige psykologiske problemstillinger. Den kritiske psykologi er en oplagt teoretisk ressource, men der kan stilles spørgsmålstegn ved de kritiske psykologiske grundlagskategoriers tilstrækkelighed på det ontogenetiske niveau. I artiklen er der argumenteret for, at det kategoriale fokus her efterlader os uden begreber for kroppen og dens biologiske og funktionelle materialitet, samt med en vigende opmærksomhed på omverdensbetingelserne i bredere forstand end de samfundsmæssigt strukturelle. Det er let at medgive, at når der udvikles så komplekst et kategorisystem, som det er tilfældet med den kritiske psykologi, så går man bestemte formålsrettede kategoriale udviklingsveje og dermed ikke andre. Bestemte forhold tones ned eller glider måske helt ud og bestemte andre forbliver i fokus. I tilfældet krop synes det oplagt at teoriudvikle gennem etablering af en kategorial kontinuitet i udviklingsforståelsen fra det psyko-fylogenetiske til det ontogenetiske niveau. På den måde kan der etableres et begreb om krop, som kan bidrage til at belyse sammenhængen med psykiske og andre aspekter af menneskers virksomme liv, ikke bare på samfundsstrukturelle betingelser, men i bredere miljømæssige og teknologiske omverdensrelationer. Relationer som har betydning for og virker tilbage på krop, subjektivitet og befindende på særlige måder, der kalder på bæredygtige forståelser og praksisstrategier. Der er i den kritiske psykologi altså givet et kategorielt grundlag for at videreudvikle et kropsbegreb, som kan bidrage til mere omverdenssensitive forståelser af subjektivitets- og lidelsesformer i vor tid, end hvis psykologiske fænomener udforskes uden sådanne sammenhængsantagelser. Hermed er bolden givet op til fortsatte diskussioner om tidens psykologiske problemstillingen og om relevansen af teoriudvikling om krop på kritisk psykologisk grundlag.

Referencer

- Axel, E. (2022). Kropslige og psykiske processer som aspekter af menneskelig livsvirksomhed. Et bidrag til en kritisk psykologisk materiel kropsforståelse, *Nordiske Udkast*, 50 (1).
- Bendix-Olsen, K. (2021). Børn med handicap: Fokus på inklusionsbørn eller på rådighedsskabende deltagelse, I: M. Petersen & I. Kornerup (red.), *Børn som deltagere i professionel praksis. Åbninger, muligheder og rettigheder*, Hans Reitzels Forlag (55-73).
- Borchorst, D. S. (2022). "Det er jo ikke et legetøj". Fald, krop og rådighed i livet som ældre med nødkald, *Nordiske Udkast*, 50 (1).
- Braidotti, R. (2019). A Theoretical Framework for the Critical Posthumanities. *Theory, culture & society*, 36(6), 31-61.
- Engel, G. L. (1977). The need for a new medical model: A challenge for biomedicine. *Science (American Association for the Advancement of Science)*, 196(4286), 129-136.
- Foucault, M. (1961). *Galskabens historie*. Frederiksberg: Det lille forlag.
- Foucault, M. (1977). *Overvågning og straf: Det moderne fængselsvæsens historie*. København: Rhodos Radius.
- Foucault, M. (1978). *Sexualitetens historie I. Viljen til viden*. København: Rhodos.
- Rosa, H. (2013). *Social acceleration*. Columbia University Press.
- Rosa, H. (Ed.). (2010). *High-speed society: Social acceleration, power, and modernity*. Penn State Press.
- Haug, F. (Hg.). (1980). *Erziehung zur Weiblichkeit. Frauenformen*. Argument Sonderband 45. Berlin: Argument Verlag.
- Haug, F. (Hg.) (1983). *Sexualisierung der Körper: Frauenformen*. Argument Sonderband 90. Berlin: Argument Verlag.
- Haug, F. (Ed.) (1987). *Female Sexualization. A Collective Work of Memory*. London, New York: Verso.
- Haug, F. (2008). Memory-work: A detailed rendering of the method for social science research. In A. E. Hyle, M. S. Ewing, D. Montgomery, & J. Kaufman (Eds.), *Dissecting the mundane: international perspectives on memory-work*. Lanham: University press of America.
- Haug, F. (2016). The politics of hope: Memory-work as a method to study the conduct of everyday life. In E. Schraube & C. Højholt (Eds.), *Psychology and the conduct of everyday life* (pp. 226-240). New York: Routledge.
- Hofmeister, A. (2003). Überlegungen zum Verhältnis von Leiblichkeit, Subjektivität und Handlungsfähigkeit. *Forum Kritische Psychologie* 46, 63-81.
- Holzkamp, K. (1985). *Grundlegung der Psychologie*. Frankfurt/Main, New York: Campus Verlag.
- Holzkamp, K. (2005). Mennesket som subjekt for videnskabelig metodik. *Nordiske Udkast*, 33 (2), 5-33.
- Holzkamp-Osterkamp, U. (1975). *Grundlagen der psychologischen Motivationsforschung I*. Frankfurt/Main, NY: Campus-Verlag.
- Holzkamp-Osterkamp, U. (1976). *Motivationsforschung 2. Die besonderheit menschlicher Bedürfnisse – Problematik und Erkenntnisgehalt der Psychoanalyse*. Frankfurt/Main, NY: Campus-Verlag.
- Holzkamp-Osterkamp, U. (1979). Erkendelse, emotionalitet, handleevne. I Dreier (red.) *Den kritiske psykologi*. København: Rhodos.
- Huniche, L. (2022). Teoriudvikling på kritisk psykologisk grundlag. Om dialektikken mellem grundlagskategorier og enkeltteoretiske begreber, *Nordiske Udkast*, 50 (1).
- Kissow, A.-M. (2013). Krop og handicap – deltagelse i sociale fællesskaber, *Nordiske Udkast*, 41 (2), 82-95.
- Kousholt, B., Krejsler, J. B., & Nissen, M. (Eds.). (2019). *At skulle ville: om motivationsarbejde og motivationens tilblivelse og effekter* (1. udgave ed.). Frederiksberg: Samfundslitteratur.
- Kristensen, K. A. (2015). Challenging the Conceptual Limits in Health Psychology: Using the Concept of Conduct of Life to Study People's Health Activities from a Social and Subjective Perspective. *Outlines – Critical Practice Studies*, 16 (2) 103-125.
- Leontjew, A. N. (1977). *Problemer i det psykiskes udvikling*. København: Rhodos.
- Lock, M. (2017). Recovering the Body. *Annual Review Of Anthropology*, 46(1), 1-14.

- Lock, M. (2018). Mutable environments and permeable human bodies. *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 24(3), 449-474.
- Lock, M. (2020). Toxic Environments and the Embedded Psyche. *Medical Anthropology Quarterly*, 34(1), 21-40.
- Lock, M., & Nguyen, V.-K. (2010). *An anthropology of biomedicine*. Chichester, West Sussex: Wiley-Blackwell.
- Lux, V. & Vogelsang, J. (2000). Biologisch-genetische Erkenntnismöglichkeiten und die Kritische Psychologie – Versuch einer Verhältnisbestimmung. *Forum Kritische Psychologie* 42.
- Markard, M., Holzkamp, K., & Dreier, O. (2004). Praksisportræt. En guide til analyse af psykologpraksis. *Nordiske Udkast*, 32 (2), 5-22.
- Mørck, L.L. and Huniche, L. (2006). Critical Psychology in a Danish Context. *Annual Review of Critical Psychology*; <https://discourseunit.com/annual-review/5-2006/>
- Niewöhner, J., & Lock, M. (2018). Situating local biologies: Anthropological perspectives on environment/human entanglements. *BioSocieties*, 13(4), 681-697.
- Schurig, V. (1976). *Die Entstehung des Bewusstseins*. Frankfurt/Main: Campus Verlag.
- Seidenfaden, D. (2022, 26. marts). Vi har skabt et samfund, som mange unge ganske enkelt ikke kan holde til [Kronik i Politiken]. Lokaliseret på <https://www.dp.dk/vi-har-skabt-et-samfund-som-mange-unge-ganske-enkelt-ikke-kan-holde-til/>
- Stanek, A. H., Røn-Larsen, M., & Johansen, S. M. (2018). *Små børns hverdagsliv: situeret pædagogisk faglighed i vuggestue og dagpleje*. København: Frydenlund Academic.
- Stanek, A. H. (2022). Trivsel, læring og udvikling må bygges på forståelser af det specifikt menneskelige – En kritisk analyse af emotionsregulerende indsatser i pædagogisk praksis, *Nordiske Udkast*, 50 (1).
- Teo, T. (2016). Embodying the conduct of everyday life: From subjective reasons to privilege. In E. Schraube & C. Højholt (Eds.), *Psychology and the conduct of everyday life* (pp. 111-123). New York: Routledge.
- Vermeulen, N., Tamminen, S., & Webster, A. (Eds.). (2012). *Bio-objects: life in the 21st century*. Ashgate Publishing, Ltd.
- World Health Organization (2019). International statistical classification of diseases and related health problems (11th ed.). <https://icd.who.int/>
- Zalasiewicz, J., Waters, C. N., Williams, M., Baranosky, A. D., Cearreta, A., Crutzen, P., ... Orskes, N. (2015). When did the Anthropocene begin? A mid-twentieth century boundary level is stratigraphically optimal. *Quaternary international*, 383, 196-203.